

De Romeinse **LIMES**

2000 jaar
terug in de tijd

9 SCHATTEN
uit een drassige
bodem

KUNSTZINNIG
landschap

**MET OVERZICHTSKAART
VAN DE HELE LIMES**

WELKOM BIJ DE LIMES

Welkom aan de grens van het Romeinse Rijk: de Neder-Germaanse Limes. Sinds 2021 is de Limes Unesco Werelderfgoed en daar zijn we erg trots op. De provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland zetten zich als 'siteholder' in om goed voor dit erfgoed te zorgen – uiteraard samen met vele anderen. De archeologische resten van de Limes in Nederland zijn uniek in de wereld. Dat heeft onder andere te maken met onze natte bodem, waarin hout en leer goed bewaard zijn gebleven. Experts uit Zuid-Europa kijken hun ogen uit in de Houtkamer van Castellum Hoge Woerd – je leest er meer over in dit magazine.

Heel bijzonder zijn ook de opgegraven Romeinse schepen. Voor mij werken ze als een tijdmachine, je ziet ze zo varen. Maar makkelijk is het niet altijd om je een goed beeld van die tijd te vormen. Het werelderfgoed van de Limes zit onder de grond. Daar ligt voor ons ook meteen de grootste uitdaging. Want hoe laten we je meegenieten van al dit moois? Wat mijzelf enorm aanspreekt, zijn animaties en beelden gemaakt door experts – je zult er voorbeelden

van zien in dit magazine. Ook met kunstwerken en landschapsarchitectuur kunnen archeologische vindplaatsen beleefbaar worden gemaakt.

Maar het allerbelangrijkst zijn de mensen die zich – vaak als vrijwilliger – inzetten voor het werelderfgoed en die hun enthousiasme graag met je delen. Zonder hen kunnen we de Limes niet levend houden. In LIMES maak je kennis met de Katwijkse Romeinen-werkgroep die mede dankzij de werelderfgoed-status heel veel gedaan krijgt. Ik vind het heel bijzonder dat de Romeinse tijd na 2000 jaar nog zoveel interesse wekt bij zoveel mensen. Er zijn dan ook steeds weer nieuwe verhalen te vertellen, vanuit nieuwe perspectieven. Ik hoop dat dit magazine je inspireert om nog meer van de Limes te ontdekken!

Jelmer Prins

Site Manager Unesco Werelderfgoed Grenzen van het Romeinse Rijk – de Neder-Germaanse Limes

COLOFON LIMES is een uitgave van Stichting Liniebreed Ondernemen in opdracht van de Nederlandse Limes Samenwerking en Romeinse Limes Nederland. **Contact** info@romeinselimes.nl **REDACTIE** Bladmanagers Titia de Zeeuw en Johanna Doberitz **Hoofdredacteur** Juke van Niekerk **Eindredactie** Frans Bosscher **Redactieleden** Frans Bosscher, Loethe Olthuis, Sietske de Vet, Paul van der Heijden, Erik Graafstal, Silke Lange, Jelmer Prins en Mariëlla Beukers **Lezers-service** info@liniebreed.nl **Art direction & vormgeving** MediaMind Creative BV en Fier.media **Lithografie** Grafimedia Amsterdam **Druk en papier** Habo Da Costa drukt LIMES CO₂-neutraal op FSC-gecertificeerd papier. **Oplage** 30.000

liniebreed
ondernemen

NEDER-GERMAANSE
NIEDERGERMANISCHER
LOWER GERMAN
LIMES

20

16

13

10

4

IN DIT NUMMER

4 Wat is de Limes?

En waarom is hij zo bijzonder?

9 Feiten en cijfers

over de grens van het Romeinse Rijk

10 Reconstructies

maken het verleden zichtbaar

13 Negen topstukken

opgegraven langs de Limes

16 De mooiste routes

Ontdek het Romeinse verleden te voet of op de fiets

18 Overzichtskaart van de Limes

met musea, kunstwerken en werelderfgoedlocaties

20 Musea langs de Limes

brengen de Romeinse tijd tot leven

25 Mijn Limes

Joop Siera, voorzitter Werkgroep Romeinen Katwijk

26 Verrassende kunstobjecten

markeren bijzondere plekken

28 Eten als een Romein

Culinaire ontdekkingstocht

32 Wat hout ons vertelt

Veel vondsten dankzij natte bodem

Romeinse grens

NU WERELDERFGOED

De naam *Neder-Germaanse Limes* is voor veel mensen even wennen: nieuw op de *Unesco Werelderfgoedlijst*, tegelijk het *oudste* werelderfgoed van Nederland.

Wat is die Romeinse Limes?

Opgraving van de noordwesthoek van het fort in Valkenburg (ZH) in 1942

Om de Limes te kunnen snappen, duiken we eerst even in de geschiedenis van de Romeinen in Nederland. De Romeinse tijd begint in het jaar 19 voor Christus, toen een aantal legioenen neerstreek in Nijmegen. Van hieruit ondernam het leger pogingen om Germanië in te lijven. Maar de Romeinse keizers zagen uiteindelijk toch af van dit Germaanse avontuur en richtten zich vervolgens op Brittannië. Als voorbereiding lieten de keizers Caligula (37-41) en Claudius (41-54) forten langs de Rijn bouwen.

Daarna bleef de Rijn een paar eeuwen lang grensrivier van het Romeinse Rijk.

RUSTIG

Met uitzondering van de Bataafse Opstand in 69-70 bleef het in onze streken tamelijk rustig. Meerdere keizers kwamen hier op bezoek, zoals Trajanus (98-117) en Hadrianus (117-138). Pas aan het eind van de 2de eeuw kreeg het Romeinse Rijk serieuze tegenslagen te verduren, zoals burgeroorlogen, een pokken-epidemie en in onze omgeving

**Hand van een levens-
groot bronzen beeld
in Leiden**

toenemende wateroverlast. In de 3de eeuw begonnen vreemde volkeren het rijk binnen te vallen. Rond 300 konden de keizers de orde herstellen, maar het Romeinse Rijk zou niet meer het aanzien krijgen van daarvoor. Tussen 350 en 500 ging het westelijk deel van het rijk geleidelijk over in het Frankische Rijk.

NEDER-GERMAANSE LIMES

Met Limes bedoelen wetenschappers de grens van het Romeinse Rijk. In de 2de eeuw had die grens een totale lengte

Sommigen denken bij limes aan limoenen, maar je spreekt het anders uit (lie-mes)

Opgraving van het Romeinse fort in Vechten in 1893

van 7.500 kilometer. De Limes liep van Engeland dwars over het Europese vasteland via Turkije, Syrië en Egypte naar de Atlantische kust van Marokko. Zo'n 400 kilometer lag langs de Rijn, van de Noordzee tot iets ten zuiden van Bonn. Dit gedeelte noemen we de Neder-Germaanse Limes, vernoemd naar de Romeinse provincie Neder-Germanië (of op z'n Latijns: Germania Inferior). Pakweg 140 kilometer van de Neder-Germaanse Limes ligt op Nederlands grondgebied.

Ruiterhelm uit Vechten, versierd met een adelaarskop

OUDESTE STUK

In 2021 heeft Unesco de Neder-Germaanse Limes opgenomen in haar beroemde lijst van werelderfgoed. Op die lijst prijken ook monumenten zoals de Chinese Muur en de piramiden van Egypte. Maar wat is er nu zo bijzonder aan 'onze' Limes? Om te beginnen is dit het oudste stuk van de grens. En doordat het eeuwenlang op dezelfde plek lag, kun je de (militaire) ontwikkeling van de Limes goed volgen. Bovendien zijn organische resten in de Nederlandse,

drassige ondergrond veel beter bewaard gebleven dan elders in de wereld. Daardoor vinden archeologen in Nederland heel bijzondere vondsten, van leren schoenen tot complete houten schepen.

HANDELSROUTE

Aan de grens lieten de Romeinen hun spierballen zien. Hier lagen de Romeinse legers en bouwden ze forten, kampdorpen, wachttorens, wegen, kades, havens, voorraadschuren en heiligdommen. Maar de Limes was geen

Berlijnse Muur waar niemand in of uit mocht. Zo werd er handel gedreven met de volkeren ten noorden van de grens.

De Limesforten hadden wel een belangrijke taak in het bewaken van de Rijn als handelsroute. Rivieren waren de snelwegen van de oudheid. Daarnaast voelden de Romeinen een sterke administratieve behoefte om hun territorium af te bakenen, zodat het voor iedereen duidelijk was waar de beschaving begon. Dat had ook bestuurlijke en juridische voordelen: de Romeinen waren de eersten die op grote schaal aan landinrichting deden en zelfs een kadaster invoerden, enerzijds om de agrarische productie te vergroten, anderzijds voor het heffen van belasting.

ONDER DE GROND

De Neder-Germaanse Limes ligt bijna helemaal onder de grond. Desondanks bieden de rijke

19 terreinen in Nederland
Niet de hele Neder-Germaanse Limes staat op de Unesco-lijst, maar 44 terreinen met archeologische resten, waarvan 19 in Nederland. Terreinen waarvan niet duidelijk is of er nog resten op de oorspronkelijke plek in de grond zitten, vallen buiten de lijst. Datzelfde geldt ook voor terreinen die al zijn opgegraven. Natuurlijk doen al die plekken wel mee met het vertellen van het grote verhaal van de Romeinse Limes, want ze hoorden daar 2.000 jaar geleden ook al bij.

Unesco ziet de Limes als manier om volkeren te verbinden

resultaten van archeologische opgravingen een heel afwisselend palet van verhalen over militaire campagnes, burgerschap, watermanagement, bouwkunst, de introductie van het schrift, nieuwe smaken op het menu, religieuze tolerantie en de eerste multiculturele samenleving van Noordwest-Europa. Dat laatste sluit aan bij het gedachtegoed van Unesco om de Limes te zien als een manier om volkeren te verbinden.

Inmiddels hebben overheden, musea, historische verenigingen en toeristische organisaties

samen de Romeinse Limes omarmd. Overal duiken initiatieven op waar de verhalen van de Romeinen een plek krijgen in musea, kunstwerken, monumenten en andere visualisaties, van de Duitse grens bij Zevenaar tot aan de Noordzee bij Katwijk. Sinds enkele jaren zijn er ook langeafstandsfiets- en wandelroutes langs de Limes. Zo komt de Limes na bijna 2.000 jaar weer tot leven, maar dan op een eigentijdse manier.

Lees meer op romeinen.nl

Spectaculaire vondst van altaarstenen in Herwen

Romeinse resten in DOMunder in Utrecht

De totale lengte van de Romeinse grens was 7.500 km

De soldaten in de forten kwamen vanuit alle delen van het Romeinse Rijk, zelfs uit Noord-Afrika. Het Romeinse limesfort van Vechten is groter dan de andere forten. In een limesfort huisden 500 soldaten. In Rome staan nog altijd grafstenen van 'onze' Bataven uit de keizerlijke

lijfwacht. **Rond de stad Ulpia Noviomagus (Nijmegen) zijn zo'n 30.000-**

40.000 mensen begraven. In Nederland zijn meer Romeinse vrachtschepen gevonden dan waar ook ter wereld.

Een soldaat kreeg na 25 jaar dienst een som geld, een diploma en het Romeins burgerrecht. Behalve in Nijmegen was ook in Valkenburg (ZH) enige tijd een heel legioen

van 5.000 man aanwezig. **We hebben tientallen groenten en kruiden**

aan de Romeinen te danken. Nederland kent momenteel anno 2023

12 Unesco-werelderfgoederen. Vier limesforten zijn weer zichtbaar gemaakt: Arnhem, Vechten, De Meern en Leiden.

De Romeinen deden al duizend jaar eerder aan watermanagement dan de Hollanders.

Archeologen hebben de Romeinse limesweg al op meer dan 100 plaatsen teruggevonden. Langs de Rijn lag om de paar kilometer een Romeins fort. De best bewaarde Romeinse ruïnes

van de Limes in Nederland liggen onder de Grote Kerk in Elst. **De Bataven en de Cananefaten leverden hulptroepen aan het Romeinse leger.**

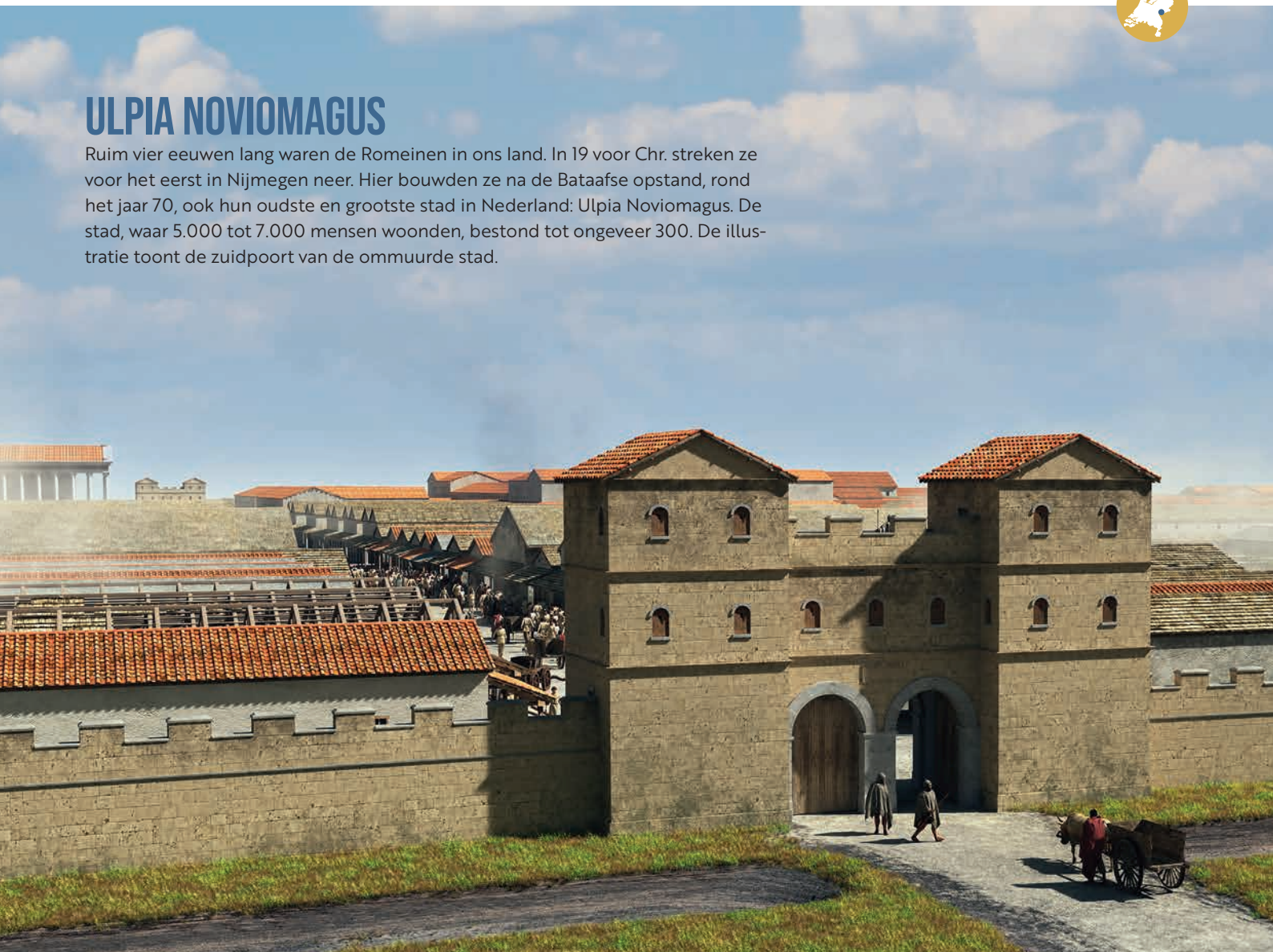
ZO! ZAG HET ER UIT...

Bovengronds zijn er vrijwel geen restanten uit de *Romeinse tijd* bewaard gebleven. Dus hoe zag die wereld eruit? Oudheidkundige en grafisch ontwerper *Mikko Kriek* laat het ons zien met *reconstructies*, die hij maakt met speciale software.

ULPIA NOVIOMAGUS

Ruim vier eeuwen lang waren de Romeinen in ons land. In 19 voor Chr. streken ze voor het eerst in Nijmegen neer. Hier bouwden ze na de Bataafse opstand, rond het jaar 70, ook hun oudste en grootste stad in Nederland: Ulpia Noviomagus. De stad, waar 5.000 tot 7.000 mensen woonden, bestond tot ongeveer 300. De illustratie toont de zuidpoort van de ommuurde stad.

FORUM HADRIANI

In eerste instantie was het een handelspost, maar in de 2de eeuw groeide de nederzetting bij het huidige Voorburg uit tot Forum Hadriani. Het was een stad zoals er zoveel waren in het Romeinse Rijk, met zo'n 1.000 inwoners. Keizer Hadrianus gaf in 122 zelf z'n naam aan de havenstad dichtbij de Noordzee, toen hij er langskwam op weg naar Brittannië om daar zijn befaamde muur te bouwen.

CARVIUM

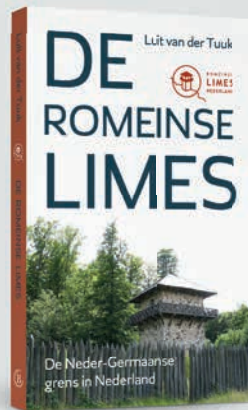
Daar waar de Rijn ons land binnenkomt en de Waal zich afsplitst, stond waarschijnlijk castellum Carvium. Dat is af te leiden uit de vele voorwerpen, waaronder een grafsteen en een verzilverde zwaardschede, die zijn gevonden bij baggerwerk. Veldheer Drusus liet er een dam aanleggen. Op de plek van het castellum, dat tot 275 in functie was, ligt nu recreatieplas De Bijland.

DE ROMEINSE LIMES IN NEDERLAND

De vergeten stad
9789401917957 | € 23,99

De Romeinse Limes
9789401919494 | € 19,99

*Alle informatie in deze advertentie is onder voorbehoud.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

Tentoonstelling
12 juni 2023 t/m
7 januari 2024

**kunst
werk!**

De belangrijkste stukken
van de Romeinse
tempelvondst
Herwen-Hemeling.

**De ontdekking
van de eeuw?**

**LIEMERS
MUSEUM**

Kerkstraat 27 te Zevenaar

www.liemerskunstwerk.nl

CASTELLUM
HOGE WOERD

Hoge Woerdplein 1, Utrecht - www.castellumhogewoerd.nl

DE BESTE NEGEN VAN DE *Limes*

Ruim *vier eeuwen* waren de Romeinen in ons land.
Langs de Limes, de noordgrens van hun rijk, zijn bij
opgravingen duizenden voorwerpen uit die tijd
gevonden. We maakten een selectie van
negen topstukken.

MILITAIR DIPLOMA

Valkhof Museum, Nijmegen

Deel van het bronzen bewijs van burgerrecht voor een Bataafse militair, die diende in een Romeinse ruitereenheid, verleend door keizer Trajanus in 98. De tekst, die in het bronzen plaatje is gebeiteld, is volledig gereconstrueerd. Het diploma is gevonden bij Elst-Lienden.

RUITERMASKER

Valkhof Museum, Nijmegen

Andreas Hetfeld, kunstenaar van Het Gezicht van Nijmegen: "Deze gezichtshelm, in 1915 opgevisht uit de Waal, inspireerde mij tot een interpretatie op reuzenformaat. Ik was gegrepen door de schoonheid van de stralende, verzilverde en deels vergulde buitenkant en de verroeste binnenkant. In het kunstwerk heb ik de trotse en wat mysterieuze gelaatsuitdrukking verwerkt van het 2000 jaar oude origineel, dat met groot vakmanschap is gemaakt."

VERZILVERDE HELMBAND

Museum Hoge Woerd, Utrecht

Rijk versierde voorhoofdsband van verzilverd messing. Gevonden bij Utrecht.

KOM VAN TERRA SIGILLATA

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Kom van terra sigillata, een luxe aardewerksoort die te herkennen is aan de kleur (van rood tot oranjebruin) en de glans. Op deze kom, gemaakt in Zuid-Frankrijk en gevonden bij Valkenburg, is in reliëf een dansende Venus afgebeeld.

SCHAAL MET VOGELKOP

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Bronzen bekken om de handen te wassen, uit de 3de eeuw, gevonden bij Rijsenburg.

HOUTEN SCHIP DE MEERN 1

Museum Hoge Woerd, Utrecht

In ons land zijn veel Romeinse schepen teruggevonden. Dankzij de hoge grondwaterstand verteerde organisch materiaal, zoals hout en leer, nauwelijks. Er zijn vooral vrachtschepen gevonden, waaronder het schip dat nu De Meern 1 heet. Die vondst, in 2003 in Leidsche Rijn, is zo bijzonder omdat een groot deel van de inventaris en persoonlijke bezittingen van de schipper bewaard zijn gebleven.

OP ROMEINEN.NL
KUN JE DEZE
BIJZONDERE
SCHATTEN OOK
IN 3D BEKIJKEN

BRONZEN MESHEFT

Stadsmuseum Woerden

Chef-kok Rinus Verweij van Restaurant Vroeg, Bunnik: "Gaaf om te zien dat asperges in de Romeinse tijd al belangrijk waren. Je kunt zien dat er veel tijd is gestoken in het maken van dit mesheft. Dat ze asperges als onderwerp namen, verbaast mij niets. Het is een delicatessen en nog gezond ook. Van huid tot immuunsysteem, asperges zorgen overal voor. Dat wisten die Romeinen blijkbaar ook al."

GODENPIJLER

Valkhof Museum, Nijmegen

Deel van een erezuil opgericht ter ere van keizer Tiberius in het jaar 14. De zuil bestond uit tenminste vier op elkaar gestapelde kalkstenen blokken; de twee middelste zijn bewaard gebleven. Dit reliëf toont de keizer die gelauwerd wordt door de overwinningsgodin Victoria. Gevonden in Nijmegen.

KOM VAN MILLEFIORI-GLAS

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Duizendbloemen. Zo heet het luxe glas waarvan deze kom uit de 1ste eeuw is gemaakt. Vermoedelijk gebruikten ook gewone soldaten kommen van millefiori-glas. Deze is gevonden in Valkenburg (ZH).

WANDELEN EN FIETSEN

door het Romeinse Rijk

De *beste manier* om de Limes te verkennen is *te voet* of *per fiets*. Stap of trap terug in de Romeinse tijd en *bezoek* forten, wachttorens en archeologische vindplaatsen.

LOOP HET LIMESPAD

Trek de wandelschoenen aan en volg het 275 kilometer lange Romeinse Limespad. Via de Rijn loop je van Katwijk aan Zee via Leiden en Utrecht naar Berg en Dal, achter Nijmegen. Het pad rijgt (reconstructies van) wachttorens, forten en diverse Romeinse overblijfselen aan elkaar. Zo kom je langs het Archeon (Alphen aan den Rijn), Castellum Fectio (Utrecht) en Het Valkhof (Nijmegen).

Je kunt de route opsplitsen in etappes en er een meerdaagse tocht van maken. Het Limespad kent een goede bewegwijzering, rustige omgeving en veel onverharde paden op de route. Doen!

wandelnet.nl/romeinse-limespad

FIETS DE LIMESROUTE

Ben jij een fietser in hart en nieren? Dan kan je van Katwijk tot de Duitse grens de Romeinse Limesroute fietsen. Daarnaast zijn er zes gloednieuwe Limes-rondjes. Ze voeren vanaf de Limes door het achterland langs Romeinse reconstructies en kunstwerken. De afstanden variëren tussen 41 en 56 kilometer. Een tipje van de sluier.

KRUISSING TUSSEN LEIDEN EN ALPHEN

Fiets dóór – ja, je leest het goed – een oud fort, Kamp Matilo, dat de strategische kruising van waterwegen moest beschermen en zo'n vijfhonderd soldaten huisvestte. Via de Oude Rijn bereik je Museumpark Archeon, waar er een Romeinse wereld voor je opengaat. 48 km

LEGIOENEN IN NIJMEGEN

Kijk vanaf de Waaldijk uit over de rivier en laat je twee keer overzetten met een pontje. Dan rijd je naar Nijmegen, waar een immens grote Romeinse neder-

zetting was, compleet met haven, badhuis en tempels. 51,5 km

LANGS DE KROMME RIJN

Leuk weetje: Utrecht is ontstaan vanuit de resten van een Romeins fort. Bekijk de restanten in hartje centrum onder het Domplein, verwonder je over de fundamenteën van Castellum Fectio en fiets langs de slingerende Kromme Rijn. 56,5 km

Alle rondjes staan op anwb.nl/fietsroutes/tips/limesroute

VIND JE WEG LANGS DE Limes

MUSEA

Voorburg

1. Museum Swaensteyn

Katwijk aan Zee

2. Katwijk's Museum

Valkenburg

3. Torenmuseum aan de Limes

Leiden/Leiderdorp

4. Rijksmuseum van Oudheden
5. Park Matilo (met bezoekerscentrum FABRICA)

Hazerswoude

6. Historisch Museum Hazerswoude

Alphen aan den Rijn

7. Archeon, met daarbij het Archeologiehuis Zuid-Holland en de Restaurantierf Zwammerdam-schepen.

Zwammerdam

8. Bezoekerscentrum Nigrum Pullum

Bodegraven

9. Soldatenbarak CoHortus in de Hortus Populus

Woerden

10. Stadsmuseum Woerden

De Meern

11. Castellum Hoge Woerd met museum

Utrecht

12. DOMunder

Houten

13. Archeologiemuseum

Bunnik

14. Castellum Fectio met tentoonstelling in het Waterliniemuseum

Arnhem

15. Romeinse Tuin De Steenen Camer
16. Castellum Meinerswijk
17. Nederlands Openluchtmuseum (Canon van Nederland)

Elst

18. Tempel | Kerk Museum Elst

Nijmegen

- 19. De Bastei
- 20. Valkhof Museum

Berg en Dal

- 21. Museumpark Orientalis

Zevenaar

- 22. Liemers Museum

KUNSTWERKEN

- A. Brittenburg,
Katwijk aan Zee
- B. Marking the Castellum Wall,
Domplein Utrecht
- C. Castellum Fectio,
Bunnik
- D. Tot Hier,
aan de Lek
- E. Castellum Meinerswijk,
Arnhem
- F. De Romeinse Baadster,
De Bijland

Lees op pagina 26-27 meer over deze kunstwerken.

LEGENDA

- Stad
- Legioensvesting
- Fort
- Mogelijk fort
- Overig
- ⊗ Unesco Werelderfgoed
- Museum
- Kunstwerk

Meer informatie en bezoektijden vindt u op romeinen.nl

Topmusea

VAN DE ROMEINSE LIMES

Het *Rijksmuseum* van Oudheden in Leiden is natuurlijk hét nationale archeologiemuseum van *ons land*. Maar langs de Limes zijn er meer musea die het Romeinse verleden *tot leven* brengen.

DOMUNDER HET VERLEDEN LIGT BENEDEN

DOMunder ligt onder het Domplein, de historische plek waar Utrecht is 'geboren'. Aan het begin van de jaartelling, rond het jaar 45, bouwden de Romeinen hier een fort: castellum Trajectum. Het groeide uit tot een steeds grotere bewoningskern en uiteindelijk tot de stad Utrecht. Onder de grond is dit verleden nog heel zichtbaar én tastbaar. In DOMunder daal je ruim vier meter af in de grond. Met een zaklamp ga je op een ondergrondse ontdekkingsstocht vol spannende verhalen en archeologische vondsten. Je loopt bijvoorbeeld door middeleeuwse kelders, gebouwd op een muur van het Romeinse fort en je kunt zelfs nog de fundamenten van de weg zien die dwars door het oorspronkelijke castellum liep. domunder.nl

CASTELLUM HOGE WOERD

ROMEINS IN EEN NIEUW JASJE

Geschiedenis saai? Niet in het museum in Castellum Hoge Woerd in De Meern bij Utrecht. In dit moderne fort, precies zo groot als het oorspronkelijke Romeinse fort waar het op gebouwd is, is genoeg te beleven. In het archeologiemuseum ligt bijvoorbeeld een 2.000 jaar oude Romeinse rijnaak, die nog heel gaaf is: zelfs de gereedschappen van de schipper liggen er nog. In de nieuwe Houtkamer in dit museum zie je wat de Romeinen allemaal met hout deden. Ze gebruikten het materiaal voor van alles; schepen, gereedschappen, forten en huizen. In het Archeolab kunnen bezoekers zelf meedoen met archeologisch onderzoek. Aan het begin van de oprijlaan staat een reconstructie van een Romeinse wachttore.

museumhogewoerd.nl

MUSEUMPARK ORIENTALIS

SLENTER DOOR ROMEINSE STRAAT

In het museumpark in Heilig Landstichting, vlak bij Nijmegen, stap je zo de wereld van de Romeinen binnen. In de replica van een Romeinse stadsstraat kom je een herberg, schoollokaal en huis met binnenplaats en bovenverdieping tegen. Door het park loopt ook het 5 kilometer lange aquaduct, dat soldaten in het kamp op de Hunerberg van water voorzag. Verder is er een nagebouwd militair transportschip te zien: de Liburna. Op het zeilschip was plek voor acht staande roeiers. Voor kinderen heeft Orientalis een speciaal arrangement waarmee ze spelenderwijs het Romeinse leven ontdekken.

museumparkorientalis.nl

GROTE KERK ELST

VAN TEMPEL NAAR KERK

De Grote Kerk in Elst kent een lange, roerige geschiedenis. Op de plek van de huidige kerk stonden in de prehistorie een heiligdom van de Bataven en in de Romeinse tijd twee opeenvolgende Romeinse tempels. Rond de achtste eeuw werd de eerste christelijke kerk gebouwd, onder andere met stenen en andere materialen die waren overgebleven van de Romeinse bouwwerken. Dit verleden werd pas bekend in 1947, toen de kerk, die door oorlogsgeweld was beschadigd, werd gerestaureerd. Onder de kerkvloer kun je nu de fundamenteën van de Romeinse tempels en een middeleeuwse crypte bezichtigen. In het historisch museum, in de kerk zelf, zie je onder andere schedels van in de tempels geofferde dieren.

pg-elst.nl

*Slenter door de straat van een
Romeinse stad, inclusief herberg
en school*

ARCHEON TERUG NAAR DE SNELWEG

Zodra je het Archeon bij Alphen aan den Rijn binnenkomt, laat je 2023 achter je. Wat ga je eerst doen? Je kunt bijvoorbeeld direct doorlopen naar de Romeinse tijd, om naar het gladiatorengevecht te kijken. Het gaat er behoorlijk hard aan toe! Of wacht even tot de tempelceremonie, laat je verwennen met een Romeinse massage of ga lekker wat eten in de Romeinse herberg. Wandel daarna over de Via Albaniana, een kopie van de Romeinse 'snelweg' die vroeger van Katwijk naar Berg en Dal liep. Op de bijbehorende tentoonstelling kom je alles te weten over de Romeinse wegen. Want wist je dat de Romeinen de eerste wegenbouwers waren en dat ze binnen hun rijk al een heel wegennet hadden aangelegd?

archeon.nl

VALKHOF MUSEUM MOOIS VAN DE ROMEINEN

Romeins Noviomagus, Nijmegen, was zo'n 2.000 jaar geleden de grootste stad van Nederland. Ook Karel de Grote bouwde er in de achtste eeuw een burcht. In het Valkhof Museum in Nijmegen kom je alles te weten over deze spannende geschiedenis. Op de Romeinse afdeling kijk je je ogen uit. Je ziet er onder andere zilveren en vergulde Romeinse ruitershelmen, kleine terracotta beeldjes van kippen en hanen, en een gouden trouwring. Het is ongelooflijk dat het fragiele, glazen parfumllesje uit het graf van een rijke Romeinse dame zo perfect bewaard is gebleven. Het museum wordt nu verbouwd en is tijdelijk verhuisd naar het Keizer Karelplein in Nijmegen. Er gelden aangepaste openingstijden en een gereduceerd tarief.

valkhofmuseum.nl

NIGRUM PULLUM ROMEINSE SCHEPEN GEVONDEN

In het tegenwoordige Zwammerdam stond zo'n 2000 jaar geleden een Romeinse vesting, Nigrum Pullum. Nu waren er daar meer van in Nederland, maar Nigrum Pullum is bijzonder omdat er zes Romeinse schepen zijn gevonden die vrijwel volledig intact zijn: drie kano's en drie platbodems. Ze worden nu in het Archeon gerestaureerd. Via de link op de website kun je precies zien hoe het castellum er vroeger uitzag. In de tuin van zorginstelling Ipse de Bruggen zijn delen van het Romeinse fort gereconstrueerd. In het bezoekerscentrum in Grand Café De Haven vind je allerlei Romeinse voorwerpen.

nigrumpullum.nl

Vondsten

UIT FORT VECHTEN

1 JUNI 2023 T/M 31 OKTOBER 2024

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is al bijna 200 jaar betrokken bij onderzoek naar het Romeinse fort bij Vechten. De 100 meest bijzondere stukken zijn nu te zien in de tentoonstelling 'Vondsten uit Fort Vechten'.

In de tweede helft van de 19de eeuw zijn bij Vechten veel restanten van Romeinse bewoning aangetroffen tijdens de bouw van het fort als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Die vondsten zijn destijds overgedragen aan het Rijksmuseum van Oudheden.

Particuliere zoekers hebben vijftig jaar geleden, toen de A12 bij Vechten werd verbreed, opnieuw veel Romeinse voorwerpen bij elkaar gebracht. Van die verzamelingen is een aantal opgenomen in de collectie van het museum. Bij elkaar gaat het om tienduizenden voorwerpen, variërend van aardewerkscherven tot bijzondere metaalvondsten. Absolute topstukken zijn drie versierde Romeinse helmen en een gezichtsmasker van brons. Opmerkelijk zijn ook de vele voorwerpen van hout die in de zuurstofarme grond goed bewaard zijn gebleven.

Ga voor meer info en tickets naar rmo.nl

Boek over vondsten

Het boekje, verschenen bij de tentoonstelling, geeft aan de hand van 300 vaak niet eerder beschreven vondsten een verrassende inkijk in het alledaagse leven van Romeins Vechten [full colour, 96 pagina's, € 12,50].

'AMBITIEUZE
PLANNEN ZODAT
DE LIMES GAAT
LEVEN'

GRANDE FINALE

Joop Siera, voorzitter Werkgroep Romeinen Katwijk

"In Europa begint de Limes aan de Zwarte Zee en eindigt in Katwijk, voordat de grenslijn in Engeland verdergaat. Onderweg kun je er veel van zien, maar in Katwijk is zo goed als niets. Dit zou de Grande Finale moeten zijn! Daar hebben we als werkgroep (met 8 leden) ambitieuze plannen voor gemaakt. Dankzij de toekenning van de Unesco Werelderfgoed-status worden meteen al twee plannen werkelijkheid; het Limes Erfgoedcentrum van Katwijk en het archeologisch depot van de provincie Zuid-Holland komen, ondergronds gebouwd, op de locatie waar in de 13de eeuw het eerste hoogheemraadschap is opgericht, wat het extra bijzonder maakt. Hier gaan we in wisselende tentoon-

stellingen de Romeinse tijd zichtbaar maken. De Peutingerkaart moet daarin een plek krijgen; op deze kopie van een Romeinse kaart is te zien dat hier Lugdunum lag, een Romeinse nederzetting. Op de Uitwatering, bij de monding van de Rijn, willen we graag een openluchttheater realiseren. Hoe mooi zou het zijn als je daarvandaan dan uitkijkt op de gemarkeerde plek in zee waar Brittenburg heeft gestaan, een versterking die onderdeel was van Lugdunum? Er zijn ook vergevorderde plannen voor de bouw van 13 tiny houses die eruit gaan zien als Romeinse wachttorens. Zo willen we ervoor zorgen dat de Limes echt gaat leven hier bij het eindpunt, voor bewoners en bezoekers."

Limes spreekt tot **DE VERBEELDING**

Onder de grond zijn er veel *overblijfselen* van de Limes bewaard gebleven. *Boven de grond* is vrijwel alles verdwenen. Op diverse locaties verbeelden *kunstenaars* en *architecten* de Romeinse geschiedenis voor ons.

ROMEINSE BAADSTER

Antieke beelden van waternimfen inspireerden Maree Blok en Bas Lugthart bij het ontwerp van de Romeinse Baadster. Ze staat op de oever van recreatieplas De Bijland (Gld), bij de splitsing van

Rijn en Waal, waar veel voorwerpen uit de Romeinse tijd zijn gevonden. Het tien meter hoge kunstwerk wordt in de zomer omringd door badgasten. In de winter, als het waterpeil in de rivier

stijgt, houdt ze het hoofd net boven water. Haar haarstrengen verbeelden de loop van de rivieren die de noordgrens van het Romeinse Rijk vormden.

KALLA'S TOREN

Katwijkse vissers vertelden het maar wat graag: hun netten bleven vaak haken achter de stenen van Kalla's Toren. Dat zou een vuurtoren zijn die keizer Caligula bij een bezoek aan fort Brittenburg omstreeks 40 liet bouwen om de zege op de oceaan te vieren. De vuurtoren is er nooit geweest. Caligula wel, getuige de vondst van een wijnavat van zijn wijngaard. Dankzij de anekdote over de vuurtoren staat er nu niet ver van de locatie van Brittenburg, een kunstwerk, gemaakt door Nicolas Dings.

MEINERSWIJK

Om de scheepvaart op de Rijn te beschermen bouwden de Romeinse troepen tussen de jaren 10 en 20 na Chr. een castellum in Meinerswijk, op de zuidoever bij Arnhem. Daarna werd het castellum enkele keren verwoest en herbouwd. Bij opgravingen in 1979 is de funde-

ring van het hoofdgebouw teruggevonden. DaF-architecten heeft met een constructie van stenen in stalen korven het hoofdgebouw, de hoeken en de achterpoort van het castellum zichtbaar gemaakt. Het rivierlandschap lijkt hier nog veel op dat van 2000 jaar geleden.

THESAURUS FECTIO

Hoe groot was een Romeins fort eigenlijk? Dat kun je bij Bunnik prachtig zien. Op de locatie dichtbij waar destijds de Vecht aftakte van de Rijn, bouwden de Romeinen verschillende opeenvolgende forten. De contouren van het laatste castellum, uit het einde van de tweede eeuw, zijn naar ontwerp van Parklaan Landschapsarchitecten gereconstrueerd. Thesaurus Fectio heet de reconstructie, omdat het op een heuvel vol Romeinse overblijfselen ligt. In het beton zijn vondsten verwerkt. Op izitravel.nl vind je een audiotour die je langs de hoogtepunten van castellum Fectio leidt.

NEVEL IN KLEUREN

Onder het Domplein in Utrecht liggen de resten van het castellum Trajectum dat de Romeinen bouwden omstreeks het jaar 45. De ondergrondse muren van het fort zijn in de straten gemarkeerd met stalen richels waar af en toe nevel uitkomt; 's avonds krijgt die nevel een kleur. Bureau OKRA Landschapsarchitecten wil hiermee de bewustwording van de rijke geschiedenis van de stad vergroten.

TOT HIER

TOT HIER staat in stalen letters op de zuidoever van de Neder-Rijn bij het Gelderse Rijswijk, vlak bij het veer naar Wijk bij Duurstede. Het kunstwerk van Jan Kleingeld is een ode aan het alfabet dat de Romeinen naar ons land brachten. En de Romeinen kwamen precies tot hier, ze bleven aan deze kant van de rivier.

Eten

LANGS DE LIMES

In de legerplaatsen en kampdorpen werden eetgewoonten en nieuwe *ingrediënten* uitgewisseld. Ook tegenwoordig liggen er langs de Limes restaurants die vernieuwend bezig zijn. We nemen je mee op een *culinaire ontdekkingstocht*.

Fort Vier

Restaurant Fort Vier ligt in het Arnhemse Schuytgraaf. Een Vinex-wijk, pal aan de Limes. Bij opgravingen zijn nederzettingen, sieraden en zelfs Romeinse crematiegraven ontdekt. Het restaurant kookt met duurzame streekproducten, deels uit het Limesgebied.
fortvier.nl

Liemès Food District

Restaurant Liemès Food District ligt in winkelcentrum The Wall bij Utrecht, waar vroeger de Romeinse grens liep. Het Romeinse Rijk verbond allerlei nationaliteiten: Liemès zet die traditie voort. Je kunt er kiezen uit elf verschillende keukens. liemes.nl

Limes aan den Rijn

Het Zuid-Hollandse Valkenburg is in het jaar 39-40 gebouwd in het kader van de voorgenomen verovering van Brittannië door Caligula. Het heette Praetorium Agrippinae, naar de moeder van de keizer. In restaurant Limes aan den Rijn kun je tegenwoordig ook nog keizerlijk eten.

limesaandenrijn.nl

Culinair

OP Z'N ROMEINS

De Romeinen hielden van heftige smaken: hartig, zuur, zoet en kruidig. Dé smaakmaker was garum, een zoute gefermenteerde vissaus. Veel van onze huidige voedingsmiddelen zijn door de Romeinen hier naartoe gebracht. Andijvie, bietjes, knoflook en ui bijvoorbeeld, en ook anijs, basilicum, dille en venkel, appels, kersen, pruimen en

perziken, hazelnoten en walnoten. De Romeinen introduceerden zelfs kippen. Wat hier niet groeide, importeerden ze, zoals amandelen, druiven, koriander, peper, pijnboompitten, wijn en azijn uit druiven. Romeins brood werd gebakken van tarwerassen die nu bijna zijn verdwenen, en spelt, met smaakmakers als anijs, karwij, maan- en sesamzaad.

Limes speciaalbier

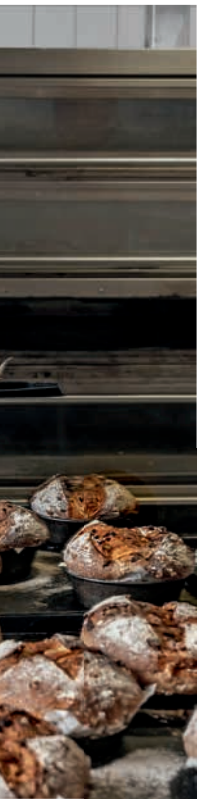
De Utrechtse Brouwerij Maximus brouwt een Romeins Limesbier: Limes Red Ale, van gerst, spelt en absintalsem. Verkrijgbaar op maximusbrouwerij.nl en in lokale winkels.

Vers uit de Romeinse Tuin

Waar nu de Romeinse tuin De Steenen Camer ligt, kweekten Bataafse boeren al verse groenten, fruit en kruiden voor het naburige fort Meinerswijk. Nog altijd vind je er groenten en fruitsoorten die in de Romeinse tijd werden gegeten, plus een aantal kruiden. romeinsetuin.nl

Romeins vloerbrood

Restaurant-Bakkerij Vroeg in Bunnik bakt van spelt en het oergraan roodkorn Romeins vloerbrood, gekruid met anijs en komijn. Het brood is van juni tot september verkrijgbaar op zaterdag en zondag.

vroeg.nl

Limesmulsum

Wijngaard De Holdeurn in Berg en Dal maakt Limesmulsum, wijn met honing en kruiden. De Limesmulsum wordt gemaakt van Nederlandse witte druiven met kruiden die de Romeinen 2.000 jaar geleden voor het eerst naar ons land brachten: anijs, koriander en peper. De mulsum is te koop via het Wijnterras De Holdeurn.

holdeurn.com

Recept

NEDER-MORETUM

In sommige moderne gerechten herken je hun Romeinse afkomst. Zo is Italiaanse pesto direct terug te leiden tot Romeinse moretum. Culinair historica Manon Henzen van *eet!verleden* maakte voor de viering van de Unesco-status van de Limes een recept voor Neder-moretum, een kaas-kruidenspread.

NODIG:

200 g (schapen)feta of stevige roomkaas • 4 takjes verse dille of ½ theel. dillezaad • 6 takjes verse koriander of ½ theel. korianderzaad • 4 takjes verse venkel of 1 theel. venkelzaad • ½ theel. karwijzaad • ¼ theel. anijszaad • ½ theel. gemalen zwarte peper • 1 eetl. honing • 1 eetl. witte wijnazijn • 1 theel. Thaise vissaus

BEREIDING:

Brokkel de feta in stukjes of roer de roomkaas los. Hak de verse kruiden fijn. Doe de zaden en peper in een vijzel en maal fijn. Doe alle ingrediënten bij elkaar in een schaal en meng krachtig tot een egaal mengsel. Serveer met (Romeins) brood of toast.

Hout IS HET WARE GOUD

In onze *natte klei* is hout vaak prima bewaard gebleven. Niet voor niets is hout een van de *kernwaarden* van het jonge *werelderfgoed*. Hout is dus het ware goud van de Limes, zeker voor Nederland.

Het Romeinse leger veroverde de wereld met een heel praktische instelling: het bouwde met wat het ter plekke aantrof. In onze streken was dat vooral hout. En juist dit materiaal blijft onder grondwater perfect bewaard. Steeds meer ontdekken archeologen welke schat aan informatie er schuilgaat in jaarringen, houtsoorten en bewerkingssporen.

BOMEN VERTELLEN

Door jaarringonderzoek aan paalfunderingen kunnen we het Romeinse leger soms op de voet volgen. Zo weten we nu dat de fortelinie tussen Utrecht en de kust teruggaat tot omstreeks 41. Twee jaar later werd Britannia ingelijfd. Kennelijk wilde Rome

eerst de Britse aanvoerlijnen vanuit de Rijndelta veiligstellen. Zo leggen jaarringen heimelijke aanvalsplannen bloot. Onthullend zijn ook de berm-beschoeiingen van de limesweg,

*Paneeldeurkastje
uit het schip
De Meern 1*

die alle forten met elkaar verbond. Overal komen de winters van 99/100 en 124/125 terug in het jaarringonderzoek. Blijkbaar is er toen groot onderhoud uitgevoerd aan de A1 van Romeins Nederland. Beide keren was kort daarvoor de keizer in onze streken. Gaven Trajanus en Hadrianus, in 98 respectievelijk 122, persoonlijk opdracht tot deze werken?

BOUWLOGISTIEK

Voor eikenhout kunnen we vaak vaststellen uit welke regio het komt. Voor de limesweg van 125 was dat ergens tussen Rijn en Maas, zo'n 150 kilometer stroomopwaarts. Daar is toen een heel woud gekapt. Stelselmatig onderzoek van bewer-

DE MEERN 1, IN 1997 OPGEGRAVEN IN LEIDSCHER RIJN

LIMESWEG KATWIJK TIJDENS EEN OPGRAVING

Unieke inblikjes

Houten objecten geven vaak een uniek inblikje in het dagelijks leven, zoals de meubelstukken en gereedschappen aan boord van het schip De Meern 1. De complete inventaris van het schip is te zien in de nieuwe interactieve Houtkamer in Castellum Hoge Woerd bij Utrecht. Hier zie je de grote rol die hout speelde in de Romeinse tijd. Welke soorten hout gebruikten ze en waarvoor? Wat vertelt dat ons over hoe ze woonden en werkten in de natte Rijndelta? Een staf van een wijnstok gevonden in Velsen laat zien dat Romeinse centurio's (lagere officieren) ook hier de knoet zwaaiden. Het zal de hogere officieren ook niet hebben ontbroken aan enig comfort tijdens hun verblijf in deze uithoeken van het rijk. Hiervan getuigen sierlijk gedraaide en gesneden onderdelen van meubilair uit het Vroeg-Romeinse fort Velsen, waarmee bedden, stoelen, tafels en voetbankjes werden versierd. De vele houten voorwerpen die zijn gevonden, brengen het leven van 2.000 jaar geleden heel dichtbij.

kingssporen heeft de hele keten van boom tot bouwplaats in beeld gebracht. Grote stammen werden in moten gezaagd en gekleefd, zodat ze per schip konden worden vervoerd. Afdrukken van slagstempels verraden dat het Tweede Romeinse burgercohort uit Herwen hierbij betrokken was. Na transport werd een deel verzaagd tot planken, maar de meeste stammen werden verwerkt tot aangepunte heipalen.

HOUTIMPORT

Aankankelijk was er lokaal voldoende bouw hout te vinden. Maar tegen het jaar 100 begonnen de betere soorten, zoals eik, es en iep, schaars te worden. Voor het schip De Meern 1 is rond 148 eikenhout uit de Scheldestreek gebruikt. De iets latere Woerden 7 is gebouwd met hout van 300 à 400 kilometer hoger op langs de Rijn. Maar wel op een werf in West-Nederland, zo blijkt uit enkele vulstukken van lokaal hout. Er moet ook naaldhout zijn geïmporteerd, deels met houtvloten, zo weten we door de typische bindstrengen die zijn gevonden in de haven van Forum Hadriani (Voorburg). Deze

Door jaarringen kunnen we de Romeinen soms op de voet volgen

houtsoort werd onder meer gebruikt voor patrouilleschepen, want die moesten licht en wendbaar zijn. Naaldhout arriveerde overigens vooral in de vorm van manshoge wijnvaten. Eenmaal gelegeerd, werden ze hergebruikt in waterputten of als grondstof voor schrijfflankjes en raamroeden.

IMPACT VAN EEN IMPERIUM

Als geen andere materiaalgroep toont hout ons de impact van het Romeinse Rijk. Forten, wachttorens, wegen, havens en schepen werden hier allemaal gebouwd van hout. Stufmeelonderzoek in de Rijnbedding bij Vechten laat zien dat er rond het fort al gauw weinig bomen meer groeiden. In nattere terreindelen werden juist wilgentenen gekweekt in grienden, om te gebruiken voor allerlei vlechtwerk, waaronder visfuisen. Zelfs van de mondiale Romeinse economie zien we iets terug in hout. Zo werd buxushout uit het Middellandse Zeegebied gebruikt voor het maken van vlooiengkammen en busjes met deksels. Deze massaproducten kwamen ook hier terecht, zo blijkt uit de tientallen kammen die alleen al in Vechten zijn gevonden.

Meubelpoten van een stoel en bed en een spoel van buxushout uit het Vroeg-Romeinse fort Velsen.

UNESCO Werelderfgoed Neder-Germaanse Limes

Een boek dat uitnodigt
archeologische vindplaatsen
en musea te bezoeken.

400 jaar
Romeinse
aanwezigheid
aan de Rijn
Bijzondere vondsten
van de Limes

€25,00

Redactie: Jasper de Bruin, Christoph Eger,
Michael Schmauder, Marenne Zandstra
**Niedergermanischer Limes /
Neder-Germaanse Limes /
Lower German Limes
Top 100 Funde / Vondsten / Finds**
Duits / Nederlands / Engels
gebonden, 240 p., 204 ill., 17 x 24 cm
ISBN: 978-3-96176-198-2

Informatie voor wederverkoop:
www.na-verlag.de / vertrieb@na-verlag.de

Nünnerich-Asmus
Verlag & Media

NIEDER-GERMANISCHER
LIMES

Verkoopinformatie: www.romeinen.nl/topstukken

VALKHOF MUSEUM

tijdelijke locatie

Keizer Karelplein 33, Nijmegen

valkhofmuseum.nl

Klassiekers met een twist

Als Maximus Brouwerij (Utrecht)
staan we letterlijk op de Neder-
Germaanse Limes grens! We staan
voor puur, doordrinkbaar en
kwalitatief hoogstaand bier. In onze
brouwerij brouwen we met stoom, op
onze eigen koperen installatie. Deze
kun je bewonderen - onder het genot
van een hapje en uiteraard mooie
Maximus bieren - in ons proeflokaal.

Old meets new, klassiekers met
een twist.

Meer over Maximus? Ga naar:
www.maximusbrouwerij.nl

MAXIMUS
— Brouwerij —

In Archeon komt de Limes tot leven!

In Museumpark Archeon reis je dagelijks langs de gehele Neder-Germaanse Limes. Hier zie je de gebouwen in het echt. Ontdek de bijzondere architectuur en de infrastructuur van de Limes en geniet van de Archeotolken, zij vertellen de mooiste Romeinse verhalen. Dagelijks zijn er vele activiteiten, bezoek het Archeologiehuis van Zuid-Holland, het Romeins Museum én de spannende gladiatorenshow.

Tijdens het Internationaal Romeins Festival komt de Limes nog meer tot leven want meer dan honderd Romeinen uit heel Europa strijken neer in het museumpark van 30 juli t/m 12 augustus.

- I Via Albaniana Limesweg
- II Vakwerkhuis Domus Voorburg
- III Villa Rijswijk - De Bult
- IV Alphense Castellummuur

- V Romeinse Zwammerdamschepen
- VI Mansio Romeinse Herberg Nijmegen
- VII Gallo Romeinse Tempel Cuijk
- VIII De Thermes Romeins Badhuis Heerlen